

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2019-20-3>

УДК 658.6/9:94 (477.43)

Автентичні риси розвитку торгівлі у Правобережній Україні XIX – поч. XX ст.: провінційний Проскурів

Церклевич Вікторія Сергіївна

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарної
та загальноекономічної підготовки,
проректор з науково-педагогічної та виховної роботи
Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

Tserklevich Victoria

Khmelnitskyi Cooperative Trade and Economic Institute

Стаття присвячена дослідженню історичних, соціально-економічних, політичних, ментальних умов і факторів, що забезпечили перетворення провінційного міста на значний торговий осередок Правобережної України. Наведено лаконічний історичний екскурс історії міста з 1797 року до початку XX століття. Наведено статистичні показники нарощування обсягів торгівлі і виробництва, динаміки кількості мешканців загалом та підприємців зокрема, що характеризує зростання економічної значущості міста. Наведено основні сфери діяльності проскурівських купців, приведено приклади успішного використання нових технологій виробництва й організації торгівлі. Здійснено спробу окреслення автентичного торговельно-промислового обличчя Проскурова другої половини XIX – першого десятиліття XX ст. Доведено, що ключовими чинниками економічного зростання міста стали транзитне положення, залізничне сполучення, наявність внутрішнього та зовнішнього попиту, що у сукупності забезпечило стимулювання розвитку торгівлі і появу потужного купецького прошарку.

Ключові слова: торгівля, купець, ярмарка, базар, завод, фабрика, виробництво.

Церклевич В.С. АВТЕНТИЧНЫЕ ЧЕРТЫ РАЗВИТИЯ ТОРГОВЛИ В ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ XIX – НАЧ. XX ВВ.: ПРОВИНЦИАЛЬНЫЙ ПРОСКУРОВ

Статья посвящена исследованию исторических, социально-экономических, политических, ментальных условий и факторов, обеспечивших преобразование провинциального города в значительный торговый центр Правобережной Украины. Представлен лаконичный исторический экскурс в историю города от 1797 года до начала XX столетия. Приведены статистические показатели наращивания торговли и производства, динамики количества горожан в целом и предпринимателей в частности, что характеризует усиление экономической значимости города. Охарактеризованы основные сферы деятельности проскуровских купцов, приведены примеры успешного использования новых технологий производства и организации торговли. Предпринята попытка отображения автентичного торгово-промышленного облика Проскурова второй половины XIX – первого десятилетия XX ст. Доказано, что ключевыми факторами экономического усиления города стали транзитное положение, железнодорожное сообщение, присутствие внутреннего и внешнего спроса, что в совокупности обеспечило стимулирование развития торговли и появление мощного купеческого сословия.

Ключевые слова: торговля, купец, ярмарка, базар, завод, фабрика, производство.

Tserklevich Victoria. AUTHENTIC FEATURES OF TRADE DEVELOPMENT IN THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE XIX-XVI CENTURIES: PROVINCIAL PROSKURIV

The article attempts to create an integral picture of the authentic trade and industrial “face” of the city of Proskurov through careful study of the city’s key factors and conditions of social and economic development during the 19th and the beginning of XX centuries which in aggregate ensured the transformation of the provincial city into a significant trading center of the Right-Bank Ukraine. The methodology of the article is based on a combination of historical and economic sciences methods of historicism; quantitative economic history and biographical. Understanding the subjects of entrepreneurship as an internal factor for the development of trade allows to affirm the application of the non-institutional method. The brief excursion of the city history from 1797 to the beginning of the 20th century is presented. The content of the events that made the most significant impact on the economic and economic development of the city was described. The key indicators of increasing the volume of trade and production, the number of residents in general and entrepreneurs in particular are presented in the dynamics, in particular those which characterize the strengthening of the economic significance of the city. The main areas of activity of Proskuriv merchants

are presented, examples of innovative business ideas, successful use of new technologies of production and trade organization are described. It is proved that the key factors of the city's economic growth were the transit situation, the railway connection, the presence of internal and external demand, entrepreneurial activity of the residents, which ensured the rapid development of trade, the consolidation of trade and industrial capital, the development of the city as a significant business center, as well as the formation of a powerful merchant layer. The article is an original scientific research on regional economic history, which looks particularly relevant in view of the processes of decentralization of state power and the transfer of a number of economic functions to territorial communities.

Key words: trade, merchant, fair, bazaar, factory, factory, production.

Постановка проблеми. Рівень торгових відносин і стан економіки виступають найважливішими показниками розвитку цивілізованого суспільства, чинниками внутрішньої та зовнішньої політики держави. За визначенням засновника класичної школи економічної думки А. Сміта, є чотири стадії економічного прогресу людства, а саме: полювання, збиральництво, сільське господарство, комерційне суспільство із його homo economicus (у сутності останнього саме торгівля відіграє ключову роль). Також Сміту належить перша спроба наукового обґрунтування теорії спеціалізації регіональної економіки. Особливий інтерес викликає синергія чинників, що зумовлюють створення потужних торговельних осередків у регіонах, які перебувають на периферії. Класичним прикладом провінційного прикордонного містечка (на порубіжжі Російської й Австро-Угорської імперій), яке за три десятиліття перетворилося на жвавий торговий осередок Правобережної України, є Проскурів (сучасне місто Хмельницький). Окреслені аргументи зумовлюють потребу у формуванні цілісної картини чинників, факторів, соціально-економічних та політичних передумов, що у комплексі забезпечили перетворення невеликого населеного пункту на знаущий осередок бізнесової, насамперед – торговельної діяльності, визначивши автентичне «обличчя» міста.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельна база проблеми наведена передусім масивом праць дореволюційної історії України, зокрема збірниками статистичних даних: «Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи», «Обзор Подольской губернии за 1886 г.», «Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.» та ін. Під час роботи над статтею використано матеріали фундаментальних праць Ю. Січинського та М. Тодоровича, де поряд із дослідженням соціально-духовної сторони життя певна увага приділяється економічним чинникам розвитку. Ключові аспекти соціально-

економічного розвитку Подільської губернії, Проскурова детально розкриті у дослідженнях І. Гуржія, Т. Балабушевича, В. Смоля, А. Єфименко, І. Лукінова, Т. Дерев'янкина, М. Герасимчука, В. Голобуцького, П. Хромова, В. Чугайова; розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі окресленого періоду відображено у працях Б. Кругляка. Становлення інституту підприємництва, формування торгової буржуазії в Україні розглянуто у дослідженнях Г. Бігун, Б. Кругляка, Т. Лазанської; формування купецького прошарку на теренах українських земель знайшло відображення у масиві праць І. Аксакова, Д. Багалія, Д. Міллера. Етнічні особливості складу купецтва наведені у працях В. Аленіцина, Г. Вольтке, І. Житецького.

Найціннішим джерелом, що відображає автентичність Проскурова на зламі XIX – XX ст., виступають праці дослідника, науковця, публіциста С. Єсюніна «Вулиці Хмельницького», «Хмельницький. Подорож у часі», «Прогулянка Проскуровом», «Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.».

Постановка завдання. Метою дослідження є формування цілісної картини автентичного торговельно-промислового «обличчя» провінційного Проскурова шляхом ретельного вивчення ключових факторів та умов соціально-економічного розвитку міста упродовж XIX – поч. XX століть.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1797 році у камеральному і топографічному описі Проскурівського повіту зазначалося: «Повітове місто Проскурів має розташування на рівнім місці на правому березі річки Бога і впадаючої у неї річки Плоскої, оточене з одного боку річкою Плоскою, за якою село Гречани, з другого – річкою Богом, за якою село Заріччя, з інших двох боків – полем... Посеред міста у гостинному старому домі дерев'яних лавок 68, з яких деякі пусті, а в інших продаються євреями дрібні товари. Із заводів – пивоварний дерев'яний, старий, невеликий завод, в якому виварюється пиво з ячмінного солоду. На річці Бозі на двох греблях млинів два...» [6].

Перетворення в уїзний центр істотно не вплинуло на соціально-економічний розвиток Проскурова. Позитивний вплив на його економічний розвиток справили податкові пільги, надані місту в перші десятиліття російського правління. Особливу роль у цьому відіграли такі фактори, як: вигідне географічне (транзитне) розташування, родючі чорноземи, торговельні і поштові шляхи. Саме завдяки останньому вже в 2030-х роках XIX ст. тут були зосереджені великі зернові склади і магазини, збіжжя з яких направлялося у Одеський морський порт. На заводах мідних виробів, миловарному, свічковому, двох цегельних і тютюновій фабриці працювали переважно наймані робітники із числа міщан, державних селян і безстроково відпущених солдатів. Однак основні доходи місто отримувало від хліборобства та сінокосу. Міська казна наповнювалася також за рахунок доходів від млинів, трактирів, харчевень і ресторанів. Загальні доходи міста в 1842 році становили 2545,6 рублів, що за обсягом майже рівнялися його видаткам.

Завдяки тому, що євреї міста та навколишніх сіл взяли в оренду майже всі млини уїзду і стали власниками 70 лавок мануфактурних і колоніальних товарів і 270 лавок дрібної торгівлі, місцеві ярмарки почали приваблювати все більше купців із Дубно, Луцька та інших міст і поступово наближалися за своїм значенням до ярмарків у Ярмолинцях і Балті. Якщо на початку XIX ст. Проскурів залишався відносно невеликим торговельно-ремісничим центром Поділля, в якому функціонувало декілька ремісничих цехів і проводилося три ярмарки на рік, то за півстоліття у ньому істотно розширилася мережа ремісничих цехів, стала працювати низка заводів і фабрик із наймаючою робочою силою.

У 1797 р. купецтво Проскурова нараховувало 60 осіб; у 1808 р. в місті нараховувалося 334 особи, що займалися промислами та торгували без крамниць, 100 міщан жило з кустарних промислів, 48 торгувало дрібними товарами і лише 5 торгували в крамницях із прикажчиками. Водночас 120 сімей мали земельні наділи. Ярмарки за товарообігом і чисельністю учасників поступалися лише ярмолинецьким. У 1817 р. в Проскурові вже проводилося 13 ярмарків. Проводилися ярмарки до релігійних свят: Василівський – 1.01, Стрітенський – 2.02, Серединопістний, Благовіщенський – 25.03, Георгіївський, Петропавловський, Покровський, Михайлівський тощо.

Після скасування кріпосного права у 1861 р. в Російській імперії почався повільний перехід до індустріального суспільства. Влада прагнула досягти підвищення продуктивності праці, запровадження нових технологій у сільському господарстві, орієнтації товаровиробників на виготовлення конкурентної продукції.

До 1884 року в Проскурові працюють: гуральня купчихи Лехт, медовий і пивоваренний завод, чотири тютюнових фабрики (дві з них належали купцю Шпильбергу), три дерев'яних млини. Працює два цегельних, два цегельно-черепичних і два черепичних заводи. У 1889 році побудована нова тютюнова фабрика, господарем якої був А. Шварцман.

Порівняно швидкого поширення набули різні види внутрішньої торгівлі, насамперед – базарна, ярмаркова і постійна (стаціонарна) [7, с. 353]. Базари були головним засобом залучення безпосередніх виробників у постійні ринкові зв'язки. На них передусім реалізовувалися залишки продукції селянських господарств і вироби кустарів [4, с. 634]. Втім, усі виробництва, фабрики були невеликими, торгівля зосереджувалася на вузьких групах товарів.

Економіка міста починає бурхливо розвиватися з 1870-х рр. завдяки двом факторам – прокладенню залізниці та розміщенню у місті декількох військових частин, що створило внутрішній попит. Залізничну лінію Жмеринка – Проскурів – Волочиськ у Проскурові було введено в дію у 1870 році. Прокладання залізниці сприяло інтенсивному економічному розвитку міста. На межі XIX – XX ст. стають до ладу великі промислові підприємства (цукровий, чавуноливарний, новий цегельний, пивоварний заводи), масово споруджуються житлові будинки, крамниці, торгові лавки, прокладається бруківка, відкриваються нові навчальні заклади (реальне училище та жіноча гімназія, комерційне училище), театр (1892 р.), бібліотека (1901 р.), прокладається телефонна мережа (1909 р.), з'являється електрика (1911 р.). Населення міста зростає майже у 5 разів і у 1909 р. становило 36 тисяч мешканців. Залізничний транспорт сприяв розвитку міських базарів, що мали безпосередній зв'язок зі стаціонарною торгівлею. У них зосереджувався продаж сільськогосподарської продукції, запасами якої поповнювалися міські продуктові крамниці [10, с. 160].

Другий чинник, який сприяв бурхливому розвитку міста – розташування в Проскурові військових частин та створення військової

залоги, що було зумовлено вигідним стратегічним розташуванням міста поблизу державного кордону. З 1875 р. в Проскуріві розквартирувався 46-й піхотний Дніпровський полк, з 1889 р. – 35-й драгунський (уланський) Белгородський полк, з 1894 р. – 12-а гарматна бригада та 19-а кінно-гарматна бригада. На початку ХХ ст. Проскурів став місцем перебування штабів 12-ї кавалерійської та 12-ї піхотної дивізій, до складу яких входили вищезгадані полки. Для дислокування військових підрозділів у Проскуріві були побудовані два військових містечка.

Економічним зростанням Проскурів також завдячує швидкому збільшенню у місті кількості мешканців, що займалися підприємництвом – купців. Якщо у 1806 році усього «5 торгувало з прикажчиками і 48 – дрібними товарами», то у 1897 році чисельність купців у місті складала 146, а у 1903 – 578 (мовою сучасної статистики – на 61 жителя Проскурова припадав один купець) [7]. За ХІХ століття сформувалися цілі династії місцевого купецтва, найвідомішими з яких були Маранци, Мозелі, Горенштейни, Журавльови, Ніренбергі, Соболя, Шильмани, Толпіни, Васермани та ін. Показово, що сфери діяльності проскурівських купців і засновані підприємства відповідали потребам суспільства, були продуманими й успішними. Більше того, змогли адаптуватись у радянську добу. В сучасному Хмельницькому успішно функціонують цегельний, пивоварний, хлібний заводи, діє меблева фабрика, у основі яких – бізнесові «дітища» проскурівських купців; водночас гіганти комуністичної доби – «Темп», «Катіон» перебувають у відверто депресивному стані.

Вважаємо за доцільне навести приклади видів бізнесової діяльності, якими займалися проскурівські купці. Так, збільшення кількості мешканців, зростання обсягів виробництва та торгівлі стимулювало пришвидшені темпи будівництва та зростання попиту на цеглу. Зорієнтувавшись у ситуації на ринку будівельних матеріалів, проскурівський купець Шльома Шмулевич Гальперін викладає значні гроші на закупівлю новітнього устаткування і 1899 року засновує «цегельний, кахельний і черепичний завод», виготовлялося до трьох мільйонів штук цегли на рік. Крім заводу Гальперіна, у Проскуріві працювали ще три цегельних заводи, але вони разом виробляли продукції набагато менше і нижчої якості, ніж на гальперінському підприємстві [6].

Історії відомі й унікальні виробництва, розміщені у Проскуріві. У липні 1878 року міща-

нин Берко Речкоблит, що займався дрібнооптовою торгівлею хлібом, придбав у міщанина Григорія Папировича частину його земельної ділянки на вулиці Комерційній. Його син Шулим-Шахна Речкоблит заснував у приміщенні принципово нову не тільки для Проскурова, але і для всієї губернії справу – виготовлення каучукових штемпельних печаток. Він зумів отримати відповідні дозволи від міської влади, у подільського губернатора, в Головному Імператорському управлінні у справах печаток. У 1893 році в Шулим-Шахна влаштував майстерню, для якої придбав апарат для розтоплення каучуку, 40 фунтів олов'яних шрифтів, різні інструменти і ливарні форми, створивши єдину на Поділлі фабрику, що виготовляла печатки і штемпелі. Фабрика каучукових штемпелів припинила своє існування в 1907 році через посилення цензури, зумовленої революцією 1905 року. «Визнати недоцільним виготовлення печаток, штемпелів і ін. на дрібних підприємствах у провінційних містах», – таким був вердикт вищих управлінь імперії [6].

Другою визначальною виробничо-торговельною рисою Поділля загалом та Проскурова зокрема став розвиток птахівництва та продаж яєць. До 1905 року Подільська губернія вийшла на перше місце в Російській імперії за обсягами вивозу яєць і живих птахів. Щорічно на експорт за кордон із Поділля вивозили більше 500 тисяч пудів продуктів птахівництва (англійські міста, Париж, Гамбург); 65% всього експорту становили яйця, за ними йшли птахи (переважно гуси), потім перо і пух. Процес птахівництва й експорту його продуктів був гранично простим. Євреї-мінjali подорожували подільськими селами, обмінюючи на товар або скуповуючи за готівку в місцевих селян курей, гусей, качок, яйця. Потім у містах перепродували скуплене т. зв. «гуртівникам», які вже приступали до безпосередньої підготовки (переробки, сортування, упакування) товару до вивозу й оптової його реалізації. Саме таким «гуртівником» був проскурівський комерсант Сруль Цуйриф, котрий спеціалізувався на продажу яєць і гусей. «Прийнявши замовлення на поставання великої партії яєць, Цуйриф добував їх у скупників, а потім усією родиною приступав до сортування: 1-й сорт, найбільші і найсвіжіші, йшли за кордон; 2-й сорт – у Петербург, Москву, Одесу; 3-й сорт продавали в найближчі міста. Яйця упакували в великі дерев'яні коробки по 1400 штук і відправляли залізницею за адресою замовника. Гусей Цуй-

риф продавав живцем, тому купував перед самим відправленням» [6].

Розвиток ринкових відносин у промисловості і сільському господарстві мав значний вплив на розширення асортименту базарної торгівлі. Поряд із продуктами землеробства і тваринництва, що вироблялися для продажу в поміщицьких, куркульських і селянських господарствах, важливе місце посідали промислові вироби [8, с. 48–53]. Серед продукції промислового виробництва на першому місці був цукор. В Україні цукровий буряк для промислового значення почали сіяти в 1820-х роках. У 1840 році були побудовані перші цукроварні на Київщині, а в 1825–1828 роках – на Поділлі, на землях поміщика Собеновського в П'ятківцях Ольгопольського повіту (нині Вінницька область). До кінця 1842 року на Україні було вже 67, а в 1844 – 144 заводи. До найдавніших підприємств території сучасної Хмельниччини належить і цукровий завод, засновником якого був Соломон Маранц. Підприємство стало до ладу у 1891 році, і на той час стало найбільшим у Проскурові – на ньому працювало 470 чоловік. Торгівля цукром відбувалася зі складів заводу, але такий спосіб не міг задовольняти збільшення виробництва. Виникла потреба у розширенні збуту на базарах та стаціонарних закладах [12, с. 230].

У 1861 р. в містах України діяв 12141 базар, причому щотижня базари відбувались у 34 містах, двічі на тиждень – у 41, тричі на тиждень – у 13 і щоденно – в 9 містах [4, с. 634]. Наприкінці XIX ст. загальна сума оборотів базарної торгівлі в Україні перевищувала 80 млн крб. [9, с. 170]. Постійно діючі ринки поступово перетворювалися на певний різновид постійної торгівлі. У містах та великих селах на базарних площах відкривалися крамниці, рундуки, столи тощо. Якщо у 90-х роках щорічний сумарний обіг ярмаркової і базарної торгівлі в Україні становив близько 225 млн крб., то через мережу стаціонарних торговельних закладів збувалося товарів на 1,35 млрд крб. (у 5,5 рази більше). Кількість постійних торговельних закладів тут зросла з 33,2 тис. у 1861 р. до 87 тис. у 1900 р. [2, с. 150, 157].

Таким чином, прошарок торгової буржуазії у пореформений період швидко зростає. За даними офіційної статистики, у 1885 р. торговою діяльністю займалося понад 1 млн осіб, включаючи і прикажчиків, а наприкінці XIX ст. – вже 1,6 млн осіб. Окрім того, для 175 тис. осіб торгівля була допоміжним заняттям. Загалом у 1913 р. в Україні було 34,1 тис. магазинів, 120,9 тис. дрібних крамниць та 82,5 тис. пала-

ток і яток, а всього 237,5 тис. торгових закладів [2, с. 104]. Проскурівчани у XIX ст. мали таку приказку: «У Проскурові стільки магазинів, скільки дверей у його будинках». Так, у 1806 році у місті з населенням всього дві тисячі мешканців, де був лише один кам'яний будинок, нараховувалося 7 кам'яних магазинів та 68 дерев'яних крамниць (тобто одна торгова точка на 27 мешканців); у 1910 році в 35-тисячному місті вже нараховувалося 418 магазинів і крамниць (один магазин на 84 мешканці).

В умовах швидкого розвитку капіталізму стаціонарна торгівля набула нових форм. Як і в промисловості, у торгівлі відбувалася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Це, зокрема, здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатофілійних магазинів [2, с. 99]. Першим магазином «європейського» стилю у Проскурові став відкритий у 1880 р. гастроном купця Василя Журавльова.

Упродовж XIX – початку XX ст. відбулися зміни і у ярмарковій торгівлі. Ярмарки обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти. Особливо значущими вони були у сільській місцевості, де бракувало закладів стаціонарної торгівлі. Якщо вважати дрібними ярмарки з привозом товарів на суму до 5 тис. крб., середніми – від 5 до 100 тис. крб. і великими – понад 100 тис. крб., то у 1863 р. в Україні налічувалося дрібних ярмарків 1064, середніх – 972 і великих – 76 [3, с. 243–244]. Великих оптових ярмарків було небагато. На Правобережжі найзначнішими були Контрактний (Стрітенський) ярмарок у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинцях і Троїцький (Травневий) у м. Балті (Подільська губернія) [5, с. 242]. Ярмарок у Проскурові мав постійне місце, що носило назву «Хлібна площа», запланована у генеральному плані забудови міста від 1824 р. Вона була основним місцем проведення торгів і ярмарків у Проскурові. Торги проходили щотижня по п'ятницях і неділях, одноденні ярмарки – 14 разів на рік, і, нарешті, так званий «річний ярмарок» улаштувався з 5 по 12 червня. У ці дні Хлібна площа та прилеглі вулиці оживлялися від самого ранку: із навколишніх сіл і містечок з'їжджалися поміщики, купці, ремісники, селяни – вони продавали й купували товари, укладали угоди, домовлялися про наступні торги. Одночасно працювали чисельні атракціони, виступали бродячі актори, приїжджав

цирк або звіринець, вдень і вночі приймали відвідувачів численні харчевні.

У 1888 році міська влада прийняла рішення перенести головну торгову площу ближче до вокзалу. На пустирі були споруджені просторі торгові крамниці і складські приміщення, на розташованій поруч залізничній станції для потреб купців прокладаються під'їзні колії і будуються товарні склади. Така облаштуваність головної торгової площі, на думку міської влади, повинна була підняти престиж семиденної проскурівської ярмарки і, як писала в 1914 році газета «Экономическая жизнь Подолии», – «создав конкуренцию, совершенно «убить» известную далеко за пределами Подолии Петропавловскую ярмарку в Ярмолинцах. Однако эти ожидания не сбылись. Первые 2–3 года после открытия ярмарки в Проскуров действительно съезжались и открывали свои отделения не только многие розничные торговцы, но и немало известных крупных купцов-оптовиков из Москвы, Варшавы и других городов, а обороты торговли достигали значительных сумм. Ярмолинцы почувствовали конкуренцию, но все же сила «традиционного» центра сказала, и купцы, продолжая предпочитать Петропавловскую ярмарку, стали все меньше и меньше останавливаться в Проскурове... Проскуровская ярмарка вскоре превратилась в обычную базарную торговлю, и то местного пошиба».

Висновки. Торгівля і промисловість, поряд із наукою та освітою, виступає найвагомішим фактором розвитку міст і територій. Перетворення в уїзний центр не справило істотного впливу на соціально-економічний розвиток Проскурова. Однак надані у перші десятиліття російського правління податкові пільги, поряд із такими факторами, як вигідне географічне розташування, родючі навколишні чор-

ноземи, тодішні торговельні і поштові шляхи забезпечили об'єктивне зростання фабрично-заводського виробництва та торговельних відносин.

Швидкого поширення набули різні види внутрішньої торгівлі, насамперед – базарна, ярмаркова і постійна (стаціонарна). Так, ярмарка у Проскурові мала постійне місце, що носило назву «Хлібна площа»; діяв також тваринний базар, під який було відведено площу, що отримала назву «Кінна». Серед всього різноманіття товарів, що гуртом реалізовували в місті, переважали продукти тваринництва, птахівництва і бджільництва, дерев'яні і залізні вироби, мануфактура, бакалійні і галантерейні товари. Особливо важливу роль Проскурів відіграв у торгівлі сіллю і хлібопродуктами. Сіль з Одеси і подністровських портів привозили на спеціально побудовані соляні склади, а вже звідти її розвозили по навколишніх населених пунктах. Торгівля зерном перетворила Проскурів на великий центр експортної хліботоргівлі: в 1880-х роках навіть розглядалося питання про відкриття в місті німецького консульства, тому що найбільші партії зерна вивозилися саме до Німеччини.

Окрім уже означених чинників, на увагу заслуговують ще два, що справили визначний вплив на формування «обличчя» Проскурова у наступному столітті – це прокладання залізниць та розміщення у місті військової залоги, що було зумовлено вигідним стратегічним розташуванням міста поблизу державного кордону. Унікальними промисловими об'єктами Проскурова стала фабрика каучукових штепельних печаток, регіональні особливості розвитку птахівництва та продажу яєць. Тому на початку ХХ століття Проскурів стає найбільшим торговим центром Подільської губернії з річним торговим оборотом 5,5 млн. рублів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Торгово-промышленный адрес-календарь Российской империи. Санкт-Петербург: А. С. Суворин. 1897. Т. 2. 3399 с.
2. Гуржій І.О., Маркіна В.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. Український історичний журнал. К.: Наукова думка. 1968. № 6. С. 154–155.
3. Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)/ Монографія. Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля. 2003. 312 с.
4. Економічна історія України: іст.-екон. дослідж.: в 2 т. / Т.А. Балабушевич та ін.; відп. ред. В.А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2011. 694 с.
5. Єсюнін С. Вулиці Хмельницького. Історико-довідкове видання. Тернопіль: Видавець В.П. Андрієшин, 2005. 122 с.
6. Єсюнін С., Павлова Н. Проскурів-Хмельницький. Подорож у часі: зб. нарисів. Хмельницький: ПП Гонти А.С. 2006. 60 с.

7. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / за ред. І.І. Лукінова та ін. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 463 с.
8. Кругляк Б.А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х роках XIX ст. Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвідомчий зб. наук. праць. 1980. Вип. 14. С. 48–53.
9. Кругляк Б.А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины). Отечественная история. 1993. № 32. С. 165–175.
10. Москалюк М.М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль: Рада, 2009. 334 с.
11. Обзор Подольской губернии за 1886 год : прил. ко Всеподданнейшему отчету губернатора. Подольской губернский статистический комитет. Каменец-Подол., 1887.
12. Раковский Л.Э. Сахарная промышленность Украины в 60–90-е гг. XIX в.: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02. К., 1995. 490 с.

REFERENCES:

1. Suvorin A.S. (1897) *Vsia Rossyia. Russkaia knyha promyshlennosty, torhovly, selskoho khoziaivta y admyustratsyy: Torhovo-promyshlennyi adres-kalendar Rossyiskoi ympery* [All Russia. Russian book of industry, commerce, agriculture and administration: Commercial and industrial address-calendar of the Russian Empire]. St. Petersburg: A.S. Suvorin. (in Russian)
2. Gurzhii I.O., Markina V.O. (1968) *Ukraina v systemi vserosiiskoho rynku 60–90-kh rokiv XIX st.* [Ukraine in the system of the All-Russian market of the 60-90s of the XIX century]. *Ukrainian Historical Magazine*, no. 6, pp. 154–155.
3. Dovzhuk I.V. (2003) *Promyslovyi rozvytok Donbasu v systemi ekonomiky Naddniprianskoi Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.)* [Industrial development of the Donbas in the economy of the Dnieper Ukraine (the end of the XIX – the beginning of XX century)]. Lugansk: Volodymyr Dahl East Ukrainian National University. (in Ukrainian)
4. Balabushevich T.A., Baran V.D., Baran V.K., Smoliy V.A. (2011) *Ekonomichna istoriia Ukrainy* [Economic History of Ukraine]. Kiev: Nika-Center. (in Ukrainian)
5. Yessuinin S. (2005) *Vulytsi Khmelnytskoho* [Streets of Khmelnytsky]. Ternopil: V.P. Andriishin. (in Ukrainian)
6. Yessuinin S., Pavlova N. (2006) *Proskuriv-Khmelnytskyi. Podorozh u chasi* [Proskuriv-Khmelnytsky. Travel in time]. Khmelnytsky: Gonta A.S. (in Ukrainian)
7. .Lukinov I.I. (1983) *Istoriia narodnoho hospodarstva Ukrainskoi RSR* [History of the national economy of the Ukrainian SSR]. Kyiv: Scientific thought. (in Ukrainian)
8. Kruglyak B.A. (1980) *Rozvytok kapitalistychnykh form vnutrishnoi torhivli na Ukraini v 60–90-kh rokakh XIX st.* [The development of capitalist forms of domestic trade in Ukraine in the 60-90s of the XIX century]. *History of the national economy and economic thought of the Ukrainian SSR: Republican interagency collection of scientific works*, vol. 14, pp. 48–53.
9. Kruglyak B.A. (1993) *Yarmarochnaia y bazarnaia torhovlia v kontse XIX – nachale XX veka (na materyalakh Ukrainy)* [Fair and bazaar trade in the late XIX – early XX century (on materials of Ukraine)]. *National history*, no. 32. pp. 165-175.
10. Moskalyuk M.M. (2009) *Rozvytok pererobnoi promyslovosti u Naddniprianskii Ukraini v druhii polovyni KhKh – na pochatku KhKh stolittia* [Development of the processing industry in the Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Ternopil: Rada. (in Ukrainian).
11. Podolskyi hubernskiy statystycheskyi komitet (1887) *Obzor Podolskoi hubernyy za 1886 hod* [The review of Podolsk province for 1886]. Kamenetz-Podolsky.
12. Rakovsky L.E. (1995) *Sakharnaia promyshlennost Ukrainy v 60–90-e hh. XIX v.* [Sugar industry of Ukraine in the 60–90s XIX century] (PhD Thesis), Kiev.